

*Źródła Faraona z perspektywy edytorskiej**

The Sources of *Pharaoh* from an Editorial Perspective

BEATA UTKOWSKA

Uniwersytet Jana Kochanowskiego, Polska

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6419-9237>

e-mail: beata.utkowska@ujk.edu.pl

Abstract. This article examines the sources of *Pharaoh* by Bolesław Prus from a textological and editorial perspective. Its aim is to identify those materials that directly informed the novel's text and became embedded in its lexis and stylistic texture. Particular attention is given to the book by Waleria *née* Wasilewska Jędrzejowiczowa as the principal factual and stylistic foundation of *Pharaoh*, as well as – identified here for the first time – to Richard von Riess's map as the novel's geographical basis. From this perspective, the sources of *Pharaoh* prove to be not only a context for the novel's genesis, but also a tool for establishing its critical text.

Keywords: Bolesław Prus, *Pharaoh*, sources of the novel, critical edition

Abstrakt. Artykuł podejmuje problem źródeł *Faraona* Bolesława Prusa z perspektywy tekstologiczno-edytorskiej. Celem rozważań jest wskazanie tych materiałów, które bezpośrednio zasilily tekst powieści i zostały w nim utrwalone na poziomie leksyki oraz stylizacji językowej. Szczególną uwagę poświęcono książce Walerii z Wasilewskich Jędrzejowiczowej, stanowiącej główne zaplecze faktograficzne i stylistyczne dzieła Prusa, a także – po raz pierwszy – mapie Richarda von Riessa jako podstawie geograficznej utworu. W takim ujęciu źródła *Faraona* okazują się nie tylko kontekstem genezy powieści, lecz także jednym z narzędzi krytycznego ustalania jej tekstu.

Słowa kluczowe: Bolesław Prus, *Faraon*, źródła powieści, wydanie krytyczne

* Druk tomu sfinansowano ze środków Instytutu Językoznawstwa i Literaturoznawstwa UMCS. Wydawca: Wydawnictwo UMCS. Dane teleadresowe autora: Wydział Humanistyczny UJK, ul. Uniwersytecka 17, 25-406 Kielce, Polska; tel.: (+48) 41 349 71 06.

O źródłach *Faraona* Bolesława Prusa pisano już wielokrotnie. Nietypowy dla pisarza wybór gatunkowy oraz odległa perspektywa czasowo-geograficzna od dawna prowokują badaczy do wskazywania materiałów, z których Prus korzystał, kreśląc dzieje Ramzesa XIII. Poszukiwania te wynikają także z wiedzy biograficznej: autor *Faraona* nigdy w Egipcie nie był, jego wyobrażenia o realiach staroegipskiej cywilizacji musiały więc zostać zapośredniczone przez lektury.

Odpowiedzi na pytanie o charakter tych materiałów formułowano w rozmaity sposób. Decydowały o tym głównie dwa czynniki: po pierwsze, moment historyczny prowadzonych badań, warunkujący dostęp do zasobów bibliotecznych i archiwalnych, a tym samym zakres możliwych identyfikacji; po drugie, profil badawczy autorów podejmujących ten temat – odmienny w przypadku literaturoznawców i egiptologów, a w obrębie samego literaturoznawstwa różnicujący się w zależności od przyjmowanej metodologii: historycznoliterackiej lub edytorskiej.

Przedstawiane tu rozważania sytuują się w obrębie tej ostatniej, rzadziej reprezentowanej perspektywy tekstologiczno-edytorskiej. Ich celem nie jest rekonstrukcja pełnego możliwego kręgu inspiracji Prusa. Artykuł stanowi pokłosie prac związanych z przygotowaniem nowego wydania krytycznego *Faraona* w ramach *Pism wszystkich* Prusa i skupia się na wskazaniu tylko tych materiałów źródłowych, które można uznać za bezpośrednio zasilające tekst powieści. Wśród omówionych materiałów szczególne miejsce zajmuje książka Walerii z Wasilewskich Jędrzejowiczowej – autorki zupełnie anonimowej, a zapewniającej najważniejsze zaplecze faktograficzne i stylistyczne *Faraona*, domagającej się zatem szerszej prezentacji.

*

Opinię o rozległych lekturach Prusa poprzedzających jego prace nad powieścią o starożytnym Egipcie zawdzięczamy Zbigniewowi Kieresińskiemu (1930, 1932). W latach trzydziestych opublikował on dwa artykuły ze spisem książek i innych materiałów wykazujących „niezaprzeczony” lub hipotetyczny wpływ na *Faraona*. Według niego „fundamentem, na którym Prus swoją powieść zbudował” (Kieresiński, 1930, s. 362), były *Opowiadania historyczne* Gastona Maspero (przeł. Jan Ludwik Popławski, Warszawa 1893). Na drugim miejscu Kieresiński wymieniał *Dzieje rozwoju umysłowego Europy* Johna Williama Drapera (przeł. Tadeusz Korzon, t. 1, Warszawa 1873) oraz *Historię cywilizacji w Anglii* Henry’ego Thomasa Buckle’a (przeł. Władysław Zawadzki, t. 1–2, Warszawa 1873); na trzecim – *Dzieje Herodota* (przeł. Antoni Bronikowski, Poznań 1862) i wykłady Juliana Ochorowicza o tajemnej wiedzy kapłanów egipskich, których

pisarz zapewne wysłuchał w Warszawie w marcu 1893 roku¹. Kieresieński wiązał też genezę *Faraona* z niektórymi powieściami Georga Ebersa, przede wszystkim z *Córką króla egipskiego* (przeł. Paulina Wilkońska, Lwów 1877).

Tropem wskazanym przez Kieresieńskiego poszła Janina Kulczycka-Saloni (1955, s. 43–53), która zakładała przeprowadzenie przez Prusa „rozlicznych i żmudnych studiów” egiptologicznych, obszernie zaś omówiła analogie między *Faraonem* a *Opowiadaniem* Maspero oraz *Dziejami* Drapera. O zgromadzonej przez pisarza obszernej bibliotece dzieł francuskich i polskich historyków był przekonany Franciszek Ziejka (1974). Badacz wymieniał prace m.in. François Lenormanta, Louisa Ménarda i Michała Bobrzyńskiego, dowodził jednak, że „ojcem *Faraona* mógł być tylko [Auguste – uzupeł. B.U.] Mariette” (Ziejka, 1974, s. 21). Argumenty poprzedników podzielił Tadeusz Żabski (1995, s. 515), który stwierdził, że *Faraon* ma cechy „powieści profesorskiej” i świadczy o „gruntownej, rzetelnej” wiedzy Prusa na temat Egiptu, zgodnej „z ówczesnym stanem badań”.

Tezę przeciwną postawił Zygmunt Szweykowski. Uznał, że „studia Prusa nad Egiptem nie były ani wszechstronne, ani samodzielne” (Szweykowski, 1946, s. 146), i wymienił tylko dwa opracowania, solidnie przerobione przez pisarza i szeroko wykorzystane w powieści: wspomniane *Opowiadania historyczne* Maspero oraz książkę Ignacego Żagiella *Historia starożytnego Egiptu* (Wilno 1880). Badacz dostrzegał w *Faraonie* ślady również innych lektur Prusa, w tym powieści Ebersa, ale nie przeceniał ich wpływu. Na książkę Żagiella jako główne źródło *Faraona* wskazywał też w latach siedemdziesiątych XX wieku egiptolog Wiesław Bator (1977).

Nową ważną pozycję do tego katalogu lektur wprowadziła Ewa Warzenica-Zalewska (1990). Jako pierwsza porównała rękopiśmienne notatki pisarza do *Faraona* z dostępnymi w czasach Prusa opracowaniami i ustaliła, że na powieść najmocniej wpłynęła rozprawa Walerii Jędrzejowiczowej *Starożytny Egipt pod względem historii, religii, cywilizacji i obyczajów* (Lwów 1893). Drugie istotne źródło *Faraona* to, według badaczki, książka Żagiella. Warzenica-Zalewska przypuszczała ponadto, że Prus mógł otrzymać od Ochrowicza – przywiezioną przez niego z Francji – *Księgę umarłych* Paula Pierreta (*Le Livre des Morts des anciens Egyptiens*, Paryż 1882); do inspiratorów pisarza zaliczyła wreszcie Hipolita Taine’a oraz Juliana Adolfa Święcickiego.

Najpełniejszą listę rozpoznanych oraz domniemanych lektur Prusa przygotowali historycy i egiptolodzy współpracujący z Andrzejem Niwińskim przy „egiptologicznym” wydaniu *Faraona* z 2014 roku (Niwiński, 2014c): Hieronim

¹ Chodzi o odczyty wygłoszone przez Ochrowicza (po jego powrocie z kilkuletniego pobytu we Francji) w dniach 12, 14, 16 i 18 marca 1893 roku w Warszawie na wsparcie Towarzystwa Osad Rolnych. Zapośredniczone świadectwo udziału Prusa w tych wykładach pochodzi ze wspomnień Jana Wantuły (1962, s. 215), bliskiego znajomego Ochrowicza.

Kaczmarek (2014), Leszek Zinkow (2014) i sam Niwiński (2014a). W niezwykle cennym dodatku do edycji, zawierającym „eseje uzupełniające”, znalazł się również wykaz *Literatura o starożytnym Egipcie w języku polskim z lat 1861–1895*. Zaletą zwłaszcza szkicu Niwińskiego jest konfrontacja wymienianych pozycji z publikacją Haliny Ilmurzyńskiej i Agnieszki Stepnowskiej *Księgozbiór Bolesława Prusa* (1965), przedrukowującą spis książek z prywatnej biblioteki pisarza, sporządzony przez Oktawię Głowacką w 1913 roku. Za trzy najważniejsze źródła *Faraona* badacz uznał wymienione wyżej prace Jędrzejowiczowej, Żagiella i Maspero. Niwiński, kierując się *Księgozbiorem Bolesława Prusa* oraz analizą porównawczą tekstu powieści i opracowań, stwierdził ponadto, że Prus wykorzystał m.in. *Księgę umarłych* Pierreta, rozprawy Adolphe’a d’ Assiera *Essai sur l’humanité posthume et le spiritisme par un positiviste* (Paryż 1883) i Gustave’a Le Bona *Les premières civilisations* (Paryż 1889), francuskie wydanie *Baśni z tysiąca i jednej nocy*, wykłady Ochorowicza, a także ilustracje z książek poświęconych starożytnemu Egiptowi. Tę obszerną listę uzupełnił w polemicznym artykule inny egiptolog, Adam Łukaszewicz (2017, s. 74), upominający się o opracowania „wcześniejsze niż okres twórczości Prusa” (m.in. podręczniki szkolne). Związki powieści Prusa z publikacjami popularnonaukowymi lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku, głównie prasowymi, przedstawił ostatnio Przemysław Pietrzak (2014, s. 154), który zawyrokował, że „źródła ówczesnej wiedzy o Egipcie wykorzystywane przez Prusa” to „rzecz już dość dobrze opracowana”.

*

Dla edytora przygotowującego tekst krytyczny *Faraona* wszystkie te ustalenia mają ogromną wartość. Z tekstologicznego punktu widzenia mniej istotna jest jednak deszyfracja bazy intelektualnej *Faraona*, jej związków z koncepcjami socjologicznymi, historiozoficznymi czy kulturowymi epoki, co szeroko omówili historycy literatury: Kulczycka-Saloni, Ziejka oraz Warzenica-Zalewska. Nie chodzi też o rekonstrukcję procesu zdobywania przez Prusa całościowej wiedzy o Egipcie i jej twórczego przetwarzania. Celem nie jest więc prześledzenie, przykładowo, na jakiej podstawie pisarz wysnuł tezę, że „na grób Cheopsa «złożyło się pół miliona trupów»” (Łukaszewicz, 2017, s. 80). Czy informację tę zaczerpnął wprost z *Dziejów* Herodota, czy też z opracowań lub podręczników na Herodocie opartych, ani czy w ogóle jest to twierdzenie prawdziwe – co szczególnie interesuje egiptologów.

Przy opracowywaniu tekstu *Faraona* kluczowe pozostaje wskazanie tych materiałów, które bezpośrednio ów tekst zasilili i zostały w nim utrwalone w postaci przytoczeń, parafraz bądź zapożyczeń. To one współtworzą warstwę językową

utworu, kształtując jego brzmienie i nasycając je zwrotami oraz wyrażeniami na co dzień nieobecnymi w leksyce Prusa. Wiedza o tego typu źródłach nie przesądza wprawdzie o wszystkich rozstrzygnięciach edytorskich, lecz znacząco ułatwia restytucję niepoprawnych form. Pozwala bowiem odróżnić, co w zakresie terminologii dotyczącej realiów staroegipskich i – najbardziej kłopotliwych – staroegipskich nazw własnych było świadomą decyzją autora (nawet wtedy, gdy z dobrą wiarą przenosił do powieści błędy cudzych opracowań), a co należy traktować jako omyłki jego lub druków. Rozpoznanie tej różnicy wzmacnia argumentację leżącą u podstaw edytorskich interwencji (a także przed nimi powstrzymuje), dlatego ustalenie, z jakich materiałów pisarz korzystał, jest tak ważne.

Z analizy tekstologicznej wynika, że Prus najmocniej spożytkował trzy źródła: wskazywane już przez badaczy książki Jędrzejowiczowej *Starożytny Egipt pod względem historii, religii, cywilizacji i obyczajów* oraz Żagiella *Historia starożytnego Egiptu*, a także nierozpoznaną dotąd przez komentatorów powieści mapę starożytnego Egiptu, zamieszczoną w atlasie biblijnym Richarda von Riessa *Bibel-Atlas: in zehn Karten nebst geographischem Index* (Freiburg im Breisgau 1887). Od Jędrzejowiczowej pisarz zaczerpnął przede wszystkim historię „miękką” (informacje na temat obyczajów, kultury, religii, mentalności) i większość cytatów „autentycznych”. Żagiell dostarczył mu twardych danych historycznych, pojęć (np. nazw nomów i miesięcy) oraz nazw własnych (zwłaszcza imion). Mapa von Riessa stanowiła podstawę układu przestrzennego powieściowego Egiptu oraz wszystkich nazw geograficznych w utworze. Każde z tych dzieł Prus miał w swojej bibliotece (Ilmurzyńska i Stepnowska, 1965, s. 89, 126, 153).

Książka Jędrzejowiczowej zajmuje w tym wykazie miejsce wyjątkowe. Jest jedynym źródłem *Faraona*, do którego zachowały się rękopiśmienne notatki Prusa (nie wiadomo, czy sporządził ich więcej). Na trzech stronach dwukartkowego arkusza papieru pisarz wynotował w sześciu kolumnach około 300 haseł ze *Starożytnego Egiptu*, wraz z odesłaniem do stronic tej książki. Na własny użytek ją zindeksował, przykładowo:

Bogowie – 191

Legenda o Re – 192

Prawdziwe imię – 195

Walka bogów – 195. Tyfon-Set – 197

Świątynie – 198–203².

² B. Prus, *Notatki do „Faraona”*, Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy, rkps 153 IV, k. 2r. Zob. też Blech (2017, s. 14).

Niektóre z haseł Prus podkreślił, inne wyróżnił pionową linią poprowadzoną wzdłuż lewego marginesu kolumny, jakby oznaczając ich doniosłość dla fabuły utworu. Rękopis notatek nosi ponadto wyraźne ślady wielokrotnego składania w pionie i poziomie, co sugeruje, że pisarz wkładał arkusz do książki Jędrzejowiczowej i wykorzystywał go – przez cały okres pracy nad powieścią – jako wygodne narzędzie wyszukiwania w tomie potrzebnych informacji.

Wpływ *Starożytnego Egiptu* na *Faraona* najłatwiej zauważyć, porównując oba teksty. Jako pierwsza wykonała tę pracę Warzenica-Zalewska. Badaczka powołała się przy tym na Ziejkę, który słusznie przypuszczał, że „«esencjonalny» obraz Egiptu” w *Faraonie* „nie mógł powstać z prostej «składanki» wielu informacji” (Warzenica-Zalewska, 1990, s. 110), i postulował odszukanie owego podstawowego dla powieści źródła. Rację ma autorka, twierdząc, że tym materiałem jest książka Jędrzejowiczowej:

Rzeczywiście, porównanie obu książek wykazuje, że Prus w pełni wykorzystał bogactwo zgromadzonych realiów, zwłaszcza z życia rodzinnego i państwowego faraonów, życia ludzi wielu klas społecznych (urzędników, chłopów, kupców, więźniów), z praktyk sądowych, czynności administracyjnych i techniki budowlanej, m.in. z opisu przewożenia wielkiego posągu. I tak można by cytować dalej, podkreślając zwłaszcza szeroki zakres wykorzystania materiałów dotyczących czynności religijnych faraona, opisu ceremonii pogrzebowych, procesu wtajemniczania młodego władcy w tajniki rządzenia, pojęć mitologicznych, tajemnic stanu kapłańskiego i ich stylu życia (Warzenica-Zalewska, 1990, s. 111).

Niwiński dodaje:

Od Jędrzejowiczowej pochodzą słowa: *uten* [...] i *erparte* [...], większość tekstów źródłowych (np. magiczne zaklęcia lekarzy), jak też ogromna ilość zapożyczeń treściowych (m.in. wzmianka, że dla uczczenia bogini Astarte przynoszono ze sobą zdechłe koty, rzekoma formuła, jakoby faraon miał władzę zabierania mężom ich małżonek, czy [...] stwierdzenie, że dzieciobójczyni miała przez trzy dni trzymać na rękach ciało swojego dziecka – to tylko maleńka część przykładow) (Niwiński, 2014a, s. 636–637).

Warto postawić pytanie, dlaczego Prus, przygotowując *Faraona*, oparł się w tak znacznym stopniu na książce nikomu nieznannej Jędrzejowiczowej. Trudno powiedzieć, czy wiedział, kto ukrywa się za kryptonimem „W. z W. J.”, pod jakim opracowanie zostało wydane³. Wydaje się, że nie i chyba nie miało to dla niego większego znaczenia. Nawet współcześni badacze (bibliolodzy, egiptolodzy,

³ Pełne nazwisko autorki *Starożytnego Egiptu* podał dopiero Karol Estreicher (1907, s. 186).

prusolodzy) mają problem z rozwinięciem skrótu, podając wymiennie nazwiska Jędrzejowiczowa lub Jędrzejewiczowa i raczej bagatelizując zarówno autorkę (tylko tej jednej pracy), jak i samą publikację (jako amatorską). Co wiadomo o owej W. z W.J., której książka tak mocno wpłynęła na tekst *Faraona*, a która do dziś nie doczekała się żadnego biogramu?⁴

Waleria Aniela z Wasilewskich Jędrzejowiczowa urodziła się 2 sierpnia 1855 roku w Przedmieściu Czudeckim (wówczas powiat rzeszowski, dziś strzyżowski)⁵. Była córką Teofila i Karoliny Joanny z domu Nitsche, siostrą Stanisława oraz Aleksandry Ludwika, p.v. Wiktorowej, s.v. Uznańskiej. Pochodziła z rodziny zamożnej (Wasilewscy byli właścicielami m.in. Czudca, Markuszowej, Nowej Wsi i Zaborowia), spokrewnionej i skoligaconej z wieloma rodami ziemiańskimi Małopolski i Podlasia. Nie mamy żadnych informacji na temat jej wykształcenia, ale dokumenty zachowane w *Archiwum rodziny Wasilewskich*⁶ sugerują, że rodzina nie tylko dbała o edukację dzieci, lecz także, że kobiety w tym rodzie (babka, matka, później siostra) odgrywały ważną rolę w zarządzaniu dobrami, prowadziły sprawy gospodarcze i administracyjne. Chyba można przyjąć, że w takim środowisku dziewczęta wcześniej oswajały się z praktyczną wiedzą – od języków obcych (księgi majątkowe prowadzone były również w języku niemieckim) po znajomość prawa i ekonomii. Na tym tle publikacja Jędrzejowiczowej przestaje jawić się jako przypadkowa ciekawostka czy kaprys ziemianki, ale staje się wyrazem wyniesionego z domu modelu kobiety wykształconej i samodzielnej intelektualnie.

W dniu 28 marca 1886 roku w Czudcu Wasilewska wyszła za mąż za Franciszka Jędrzejowicza, urodzonego 8 maja 1848 roku, syna Maksymiliana i Julii z domu Groebner (nazwisko zapisywane też Gröbner, Gräbner, Graebner)⁷. Ród Jędrzejowiczów należał do „elity społeczeństwa galicyjskiego” (Pustelak, 2011, s. 8, 192), był spowinowacony m.in. z rodami Mieroszewskich i Badenich, posiadał liczne dobra w okolicach Rzeszowa (m.in. Hyżne, Jasionka, Staromieście, Załęże), a członkowie rodziny angażowali się w działalność społeczno-polityczną, zajmując

⁴ Jędrzejowiczowa otrzymała wprowadzić hasło w publikacji Joachima Śliwy o niezwykle rozbudowanym tytule: *Starożytny Egipt oczami Polaków. Słownik biograficzny egiptologów, archeologów i badaczy pokrewnych dziedzin, podróżników i kolekcjonerów oraz literatów i malarzy zafascynowanych przeszłością i teraźniejszością Egiptu* (Kraków 2019, s. 111), ale ograniczone wyłącznie do informacji, że napisała *Starożytny Egipt pod względem historii, religii, cywilizacji i obyczajów*, ogólnej charakterystyki tej książki (wysoko tu ocenionej) oraz wskazania jej jako ważnego opracowania dla Prusa.

⁵ USC w Czudcu, akt urodzenia nr 21/1855.

⁶ Archiwum Państwowe w Rzeszowie, sygn. 59/1031/0.

⁷ Informację o ślubie podał „Tygodnik Rzeszowski” 1886, nr 39 (z 27 marca), s. 3. Data urodzenia Jędrzejowicza (metryki nie odnaleziono) według napisu na pomniku nagrobnym (https://pl.wikipedia.org/wiki/Franciszek_J%C4%99drzejowicz#/media/Plik.jpg [dostęp: 1.02.2026]).

wysokie stanowiska w administracji Austro-Węgier. Franciszek Jędrzejowicz był właścicielem majątku Żurawce, posłem do Sejmu Krajowego Galicji VI i VII kadencji (1889–1899), a także m.in. prezesem Rady Powiatowej w Rawie Ruskiej oraz zastępcą prezesa Wydziału Okręgowego Galicyjskiego Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego. W pierwszych dniach stycznia 1899 roku, w obliczu bankructwa i skandalu finansowego (m.in. zarzutów związanych z fałszywym wekslem na nazwisko ministra Stanisława Badeniego), Jędrzejowicz popełnił samobójstwo⁸.

W notatkach prasowych, jakie ukazały się po śmierci Jędrzejowicza, pisało, że „we dworze żurawickim znalazła się zawsze dobra książka i zajęcie tak dla spraw publicznych, jak dla ruchu umysłowego”⁹. Oboje Jędrzejowiczowie należeli do Towarzystwa Oświaty Ludowej we Lwowie, które w 1890 roku założyło w Żurawcach bibliotekę w liczbie „dzieł 130, tomów 130”, zarządzaną przez Jędrzejowiczową (*Sprawozdanie Wydziału Towarzystwa Oświaty Ludowej*, 1891, s. 19). Danuta Pustelak, monografistka rodu, twierdzi, że „w rodzinie dużo się czytało” (Pustelak, 2011, s. 195) i dbano o edukację dzieci (tamże, s. 25–26, 142). Takie środowisko również sprzyjało samokształceniu i znajomości języków.

Jędrzejowiczowa na pewno dobrze знаła język niemiecki i francuski. Ze wstępu do *Starożytnego Egiptu* wynika, że książkę przygotowywała dwa lata i że podjęła się jej napisania, aby zaspokoić własną ciekawość. Brakuje świadectw potwierdzających pobyt Jędrzejowiczowej w Egipcie; chyba nigdy nie wybrała się w taką podróż. Zgromadziła natomiast obszerny zestaw literatury, głównie niemieckojęzycznej (częściowo także francuskiej), obejmującej rzetelne opracowania oparte na aktualnych badaniach egiptologicznych (m.in. Eduarda Meyera *Geschichte des alten Aegyptens*, ze wstępem Johannes Dümichena *Geographie des alten Aegyptens, Schrift und Sprache seiner Bewohner*, Berlin 1887; czy Adolfa Ermana *Aegypten und aegyptisches Leben im Altertum*, t. 1–2, Tübingen 1885–1887), a także publikacje popularnonaukowe Ebersa i Maspero. Większość tych materiałów samodzielnie przetłumaczyła. Choć sama była amatorką, fundament źródłowy jej pracy pozostaje solidny. Jędrzejowiczowa podkreślała zarazem, że nie rości sobie pretensji do naukowości oraz że jej opracowanie ma charakter kompilacyjny i wtórny. Celem książki – wyjaśniała – jest podzielenie się wynikami własnych

⁸ Do aktu zgonu Jędrzejowicza również nie udało się dotrzeć. Według prasowych doniesień zmarł 2 lub 3 stycznia (zob. m.in. „Gazeta Lwowska” 1899, nr 1, z 3 stycznia, s. 4; „Gazeta Narodowa” 1899, nr 4, z 4 stycznia, s. 2); na grobie widnieje data śmierci: 2 stycznia 1899 roku. W gazetach galicyjskich podawano, że zmarł nagle na serce; o samobójstwie pisano nieco później i raczej w prasie warszawskiej (zob. m.in. [b.a.], *Varia*, „Przegląd Tygodniowy” 1899, nr 3, z 21 stycznia, s. 33; Homo [Wilhelm Feldman], *Korespondencja*, „Przegląd Tygodniowy” 1899, nr 12, z 25 marca, s. 134). Zob. też szczegółowe, ale nie zawsze wiarygodne informacje na temat śmierci i pogrzebu Jędrzejowicza w artykule S.Z., *Ponura galeria*, „Gazeta Rzeszowska” 1899, nr 10, z 17 grudnia, s. 1–2.

⁹ [b.a., b.t.], „Czas” 1899, nr 3, z 4 stycznia, s. 2.

lektur z tymi czytelnikami, którzy – podobnie jak ona – chcą lepiej poznać dzieje dawnego Egiptu, lecz nie mają czasu ani warunków na prowadzenie długich, samodzielnych studiów.

Wstęp nosi datę 5 kwietnia 1891 roku; książka wyszła jednak dopiero w styczniu 1893 roku. Gdy Prus przymierzał się do *Faraona*, opracowanie Jędrzejowiczowej było najbardziej aktualnym (na ówczesny stan badań) filtrem prac zachodnich, zwłaszcza niemieckich, podanych po polsku. Dla pisarza, który nie operował tym językiem¹⁰, mogło to mieć duże znaczenie (zob. Niwiński, 2014a, s. 635). Na korzyść *Starożytnego Egiptu* przemawiało też – paradoksalnie – jego amatorskie ujęcie. Książka Jędrzejowiczowej oferowała rozległe tło obyczajowe, religijne i cywilizacyjne – właśnie ten komponent, który najmocniej zasila *Faraona*: mechanikę rytuału, obrzędy, protokół dworski, obyczajowość i praktyki codzienności. Ten typ wiedzy, syntetyzowany w popularnym kompendium, łatwiej przekładał się na sceny i obrazy powieściowe niż sucha monografia egiptologiczna czy podręcznik do historii starożytnej¹¹. Osobną wartość rozprawy stanowiły tłumaczenia tekstów staroegipskich (modlitw, pieśni, zaklęć itp.) z prac niemieckich i francuskich egiptologów, które – płynnie wplecione przez pisarza do fabuły *Faraona* z autorskim przypisem „Autentyczne” – nadawały powieści językowej wiarygodności¹².

W podobny sposób, choć w znacznie mniejszej skali, Prus wykorzystał książkę Ignacego Żagiella (1826–1891) – z wykształcenia lekarza, z zamiłowania podróżnika, autora kilku publikacji popularyzujących wiedzę o Egipcie i Bliskim

¹⁰ Prus uczył się języka niemieckiego w gimnazjum, ale w późniejszych latach raczej go nie używał (księgozbiór pisarza zawierał niewiele pozycji niemieckojęzycznych). W liście do żony, pisany z Berlina 28 maja 1895 roku, Prus tak ocenił swoje kompetencje lingwistyczne w tym zakresie: „Pytasz o język. Władam nim haniebnie, ale co mi potrzeba kupuję i oglądam, i – sylabizuję miejscowy dziennik” (Prus, 2017, s. 274).

¹¹ Badacze podkreślają, że Prus świadomie nie pisał „powieści historycznej” w ścisłym sensie, raczej tworzył pewien model cywilizacji (zob. m.in. Szaruga, 1975, s. 88; Kowalczuk, 2003, s. 155; Forajter, 2021, s. 43).

¹² Warto zaznaczyć, że Jędrzejowiczowa pracowała nad jeszcze jedną książką popularyzatorską. W *Archiwum rodziny Jędrzejowiczów* zachował się ponad 300-stronicowy roboczy maszynopis podpisany tym razem jej nazwiskiem: Waleria Jędrzejowiczowa i zatytułowany *Skróty chronologiczne głównych historii faktów i prądów krajami współcześnie i alfabetycznie zestawionych*, t. 1, *Do roku około 1500* (Archiwum Państwowe w Rzeszowie, sygn. 59/24/0/2.2/460). Z krótkiego wstępu wynika, że autorka traktowała książkę jako podręcznik dla samouków. Nie udało się ustalić, kiedy nad nią pracowała. O dalszych losach Jędrzejowiczowej niewiele wiadomo: w różnego rodzaju dokumentach z początku XX wieku występuje jako współwłaścicielka (z siostrą i/lub bratem) rodzinnych majątków; w 1906 roku prowadziła w Przemyślu firmę „Fortuna” zajmującą się dowozem i sprzedażą biletów kolejowych; ostatnie lata życia spędziła w Zakopanem; nie wyszła ponownie za mąż; nie miała dzieci. Zmarła 12 grudnia 1934 roku w Zakopanem (USC w Zakopanem, akt zgonu nr 194/1934; tu błędnie zapisana jako Jędrzejewicz).

Wschodzie¹³. Żagiell w *Historii starożytnego Egiptu* podąża za tradycyjnym modelem narracji historycznej: przedstawia dzieje kolejnych dynastii i władców w układzie chronologicznym. To zapewne on dostarczył pisarzowi informacji o rzekomych ostatnich faraonach XX dynastii: Ramzesie XII i Ramzesie XIII. Niewykluczone też, że to lektura jego książki podsunęła Prusowi pomysł na osadzenie fabuły w przełomowym, ale mało znanym – doskonale nadającym się zatem do literackiej rekonstrukcji – momencie w dziejach Egiptu. Żagiell pisze:

Ramzes XIII był ostatnim panującym z domu Ramzesa III i dynastii dwudziestej. Mało wiemy o rządach jego, jedno tylko jest niewątpliwym, że ster państwa przeszedł całkowicie w ręce arcykapłanów, którzy owdągli i faraonem, i państwem całym. Wszyscy arcykapłani Amona w Tebach mianowali siebie faraonami i zajmowali najwyższe posady cywilne i wojskowe. [...] arcykapłan [...] Her-hor przedstawiony był z wężem Ureus na głowie; było to godłem najwyższej władzy nad wyższym i niższym Egiptem. Imię zaś jego otaczały pieczęcie kartusze, noszące tytuły faraonów (Żagiell, 1880, s. 248–249).

Zbieżność pomiędzy wizją przejęcia władzy przez Herhora w powieści a relacją Żagiella uzasadnia postawienie hipotezy o inspiracyjnej roli tego źródła.

W kilku miejscach pisarz wykorzystał książkę Żagiella nie tyle jako koncepcyjny fundament, ile jako podręczny zasób „autentycznych” elementów. Analogicznie jak w przypadku rozprawy Jędrzejowiczowej, także i tu autor sięgał do przytoczeń tekstów staroegipskich (zapożyczył m.in. przemowę Musawasy, akt ślubny Tutmozisa oraz inskrypcję na grobie Ramzesa XII) oraz do pojęć odnoszących się do realiów staroegipskich (nazwy typu *psylo*, *nomes*, *korpus Menfi*). Przede wszystkim *Historia starożytnego Egiptu* dawała jednak Prusowi dostęp – w przejrzystym układzie tabel, tablic i zestawień – do wielu konkretnych danych: imion faraonów, kapłanów i urzędników, nazw nomów i miesięcy, imion bóstw, alfabetu egipskiego. Stąd pochodzą wszystkie nazwy miesięcy i nomów w *Faraonie*, a także większość imion bóstw i bohaterów powieści. Niektóre z tych nazw przeszły do utworu w postaci zniekształconej przez Żagiella, jak imię królowej Nikotris (właśc. Nitokris) czy nazwa planety Horka (właśc. Horus-Ka).

Dla edytora opracowującego tekst powieści niezwykle cennym odkryciem było ustalenie, że Prus korzystał z mapy starożytnego Egiptu zamieszczonej w atlasie biblijnym Richarda von Riessa *Bibel-Atlas: in zehn Karten nebst geographischem*

¹³ Współcześni badacze podważają wiarygodność Żagiella jako podróżnika, a jego relacje z wypraw do Mekki i Medyny, a zwłaszcza do Sudanu i Abisynii uznają za wymyślone (zob. m.in. Chojnacki, 1965; Tazbir, 2006; Będkowski, 2016).

Index. To podstawowy „szablon” przestrzenny *Faraona* i źródło stosowanego w nim nazewnictwa geograficznego.

Von Riess (1823–1898) był niemieckim teologiem ewangelickim i pedagogiem (uczył m.in. geografii), przewodniczącym Towarzystwa Historycznego w Sülchgau. Publikował prace z zakresu geografii i historii biblijnej; jego najgłośniejszym dziełem był wielokrotnie wznawiany (pierwsze wydanie: 1864) i bardzo popularny w XIX wieku *Bibel-Atlas* – atlas do lektury Biblii z rozbudowaną częścią opisową.

Edytorzy i komentatorzy *Faraona* od początku zmagali się z pisownią oraz identyfikacją nazw własnych powieści, zwłaszcza toponimów. Problemy narastały z każdą edycją. Zecerzy „Tygodnika Ilustrowanego”, przysposabiający w latach 1895–1896 manuskrypt *Faraona* do druku – a należy podkreślić, że był to manuskrypt jednocześnie na prawach brulionu i czystopisu, zatem z autorskimi poprawkami (skreśleniami, dopiskami) – i nieznający owych nazw, często nadawali im takie brzmienie, jakie odczytali w autografie. W ten sposób do pierwodruku czasopiśmienniczego, a następnie do wydań książkowych trafiły formy trudne do wyjaśnienia, niemające potwierdzenia w żadnych źródłach, np. Teremethis, Sochet-Hemau, Suunu (właśc. Terenuthis, Sochet-Heman, Sunnu; tak w zachowanym rękopisie powieści¹⁴ i w *Bibel-Atlas*). Nawet Niwiński – egiptolog i redaktor naukowy wydania „analityczno-krytycznego” *Faraona* z 2014 roku – który zapowiedział dostosowanie nazw własnych do współczesnej pisowni (Niwiński, 2014b, s. 13), wobec niektórych z nich pozostał bezradny. W komentarzach do edycji przyznawał, że nie udało mu się ustalić ich pochodzenia, i sugerował, iż mogły one zostać wymyślone przez autora (zob. Niwiński, 2014c, s. 30–31). Za niezidentyfikowane uznał m.in. Chetem, Migdol, Sabne-Chetam, Kosem (w wyd. Niwińskiego: Kosen), Melcatis, Pi-Hebit (tamże, s. 78, 305, 422). Tymczasem wszystkie te nazwy pojawiają się na mapie von Riessa, który podał zarówno ich transkrypcję grecką, jak i egipską (z reguły stosowaną przez Prusa). Pisarz nie wymyślił żadnej nazwy geograficznej – każda ma realne odpowiedniki i pochodzi z *Bibel-Atlas*. Kłopotliwe jest ewentualne korygowanie tych nazw, ustalenie granic edytorskiej interwencji, ale mapa von Riessa – skonfrontowana z rękopisem *Faraona* – pozwala wreszcie uporządkować pisownię toponimów w powieści.

Pozostałe materiały, wskazywane przez badaczy jako istotne źródła wiedzy Prusa o starożytnym Egipcie, w dużo mniejszym stopniu współtworzą bezpośrednio tekst *Faraona*. Inaczej były też wykorzystywane przez autora – raczej punktowo niż systemowo (w obrębie pojedynczych scen czy wypowiedzi postaci), niekiedy

¹⁴ Autograf *Faraona* – rozdzielony na dwie części prawdopodobnie jeszcze za życia Prusa – przechowywany jest obecnie w dwóch instytucjach: w Bibliotece Narodowej (rkps 6073 II) oraz w Bibliotece Publicznej m.st. Warszawy (rkps 154 II). Na temat dziejów rękopisu *Faraona* zob. Utkowska, 2025.

także z odesłaniem do owych lektur w autorskich przypisach. O kilku najważniejszych należy wspomnieć.

Najprawdopodobniej z książki Maspero *Histoire ancienne des peuples de l'Orient* (Paryż 1893) pochodzi fragment *Hymnu do Nilu* w autorskim tłumaczeniu Prusa; na pewno z *Opowiadań historycznych* tego autora (rozpoznanych już przez Kieresieńskiego) pisarz zaczerpnął tekst zaklęć kapłańskich wypowiedianych nad ciałem Ramzesa XII (opatrzone autorskim przypisem „Maspero”). Inne zaklęcia kapłańskie, wygłaszane podczas mumifikacji Ramzesa XII i pochodzące ze staroegipskiej *Księgi umarłych* (również wskazanej jako źródło w autorskich przypisach), Prus podał (zapewne w swoim tłumaczeniu, może Ochorowicza) za książką Pierreta *Le Livre des Morts des anciens Egyptiens* (Paryż 1882). Z publikacji francuskiego okultysty Papusa (pseudonim Gérarda Encausse’a) pt. *Traité élémentaire de magie pratique: adaptation, réalisation, théorie de la magie; avec un appendice sur l’histoire et la bibliographie de l’évocation magique et un dictionnaire de la magie des campagnes, des philtres d’amour; etc.* (Paryż 1893) pisarz zaczerpnął zaklęcia magiczne wypowiedane przez Beroesa w tomie pierwszym powieści (i tak skomentowane w autorskim przypisie: „Zaklęcia magów”). Źródłem imion wielu bohaterów (głównie żydowskich) była Biblia, kilku innych nazw własnych (np. Lope-ro-hunt, Cheops) – być może powszechnie dostępne wówczas opracowania (takie jak *Dzieje literatury powszechnej z ilustracjami*, t. 1, *Dzieje literatury starożytnej*, oprac. Święcicki i inni, Warszawa 1880) czy wydania encyklopedyczne (*Encyklopedia powszechna* Orgelbranda; *Encyklopedia kościelna*; *Encyklopedia ogólna wiedzy ludzkiej*).

Wszystkie wymienione tu publikacje stanowiły ważny element postępowania krytycznego związanego z przygotowaniem nowej edycji *Faraona* w ramach *Pism wszystkich* Prusa. Na podstawie rękopisu, wspartego rozpoznanymi źródłami egip-tologicznymi pisarza, można było bowiem usunąć wiele pomyłek, zniekształceń i błędów (również rzeczowych), które ciągnęły się od pierwodruku prasowego aż po najnowsze wydania dzieła. W tej perspektywie źródła *Faraona* okazały się więc nie tylko kontekstem genezy powieści, lecz także jednym z narzędzi ustalania jej tekstu.

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

Archiwum rodziny Jędrzejowiczów. W: Archiwum Państwowe w Rzeszowie, sygn. 59/24/0/2.2/460.
Archiwum rodziny Wasilewskich. W: Archiwum Państwowe w Rzeszowie, sygn. 59/1031/0.
Prus, Bolesław. *Notatki do „Faraona”*. W: Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy, rkps 153 IV, k. 1–2.
USC w Czudcu, akt urodzenia nr 21/1855. W: Archiwum Archidiecezjalne w Przemyślu.
USC w Zakopanem, akt zgonu nr 194/1934. W: Archiwum Narodowe w Krakowie Oddział w Nowym Sączu.

BIBLIOGRAFIA/REFERENCES

- Bator, Wiesław. (1977). Zapomniane źródła „Faraona”. *Filomata*, 312, s. 108–114.
- Będkowski, Mateusz. (2016). Podróże zmyślone: przypadek Ignacy Żagiella. *Mówią Wieki*, 3, s. 30–33.
- Blech, Roksana. (2017). *O „Faraonie” Bolesława Prusa. Studium monograficzne*. Gdańsk: Wydawnictwo UG.
- Chojnacki, Stanisław. (1965). „Podróż” dr. Żagiella do Abisynii. *Przegląd Orientalistyczny*, 4, s. 355–360.
- Estreicher, Karol. (1907). *Bibliografia polska XIX stulecia. Lata 1881–1900. T. 2. G–K*. Kraków.
- Forajter, Wacław. (2021). Orient – rasa – ewolucjonizm. Idee „długiego wieku XIX” w „Faraonie” Bolesława Prusa. *Teksty Drugie*, 4, s. 41–59.
- Ilmurzyńska, Halina, Stepnowska, Agnieszka. (1965). *Księgozbiór Bolesława Prusa*. Warszawa: Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich.
- Kaczmarek, Hieronim. (2014). Wiedza o starożytnym Egipcie w Polsce około 1895 roku. W: Bolesław Prus, *Faraon. Wydanie analityczno-krytyczne z ilustracjami Edwarda Okunia* (s. 609–625). Warszawa: Wydawnictwo „Pro-Egipt”.
- Kieresziński, Zbigniew. (1930). Ze studiów nad źródłami „Faraona” Prusa. *Tygodnik Ilustrowany*, 19, s. 362.
- Kieresziński, Zbigniew. (1932). U źródeł twórczych „Faraona”. *Wiadomości Literackie*, 1, s. 7.
- Kowalczyk, Urszula. (2003). Egipt Bolesława Prusa. „Faraon”. W: Maria Woźniakiewicz-Dziadosz, Stanisław Fita (red.), *Bolesław Prus. Pisarz, publicysta, myśliciel* (s. 153–163). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Kulczycka-Saloni, Janina. (1955). *O „Faraonie”. Szkice*. Wrocław: Ossolineum. Wydawnictwo PAN.
- Łukaszewicz, Adam. (2017). Spojrzenie na starożytny Egipt z XIX-wiecznej Warszawy. Na marginesie nowego wydania „Faraona” Bolesława Prusa, *Meander*, 72, s. 67–99.
- Niwiński, Andrzej. (2014a). Literacka wyprawa Bolesława Prusa do starożytnego Egiptu, czyli „Faraon” okiem egiptologa. W: Bolesław Prus, *Faraon. Wydanie analityczno-krytyczne z ilustracjami Edwarda Okunia* (s. 627–642). Warszawa: Wydawnictwo „Pro-Egipt”.
- Niwiński, Andrzej. (2014b). Słowo wstępne od wydawcy. W: Bolesław Prus, *Faraon. Wydanie analityczno-krytyczne z ilustracjami Edwarda Okunia* (s. 9–14). Warszawa: Wydawnictwo „Pro-Egipt”.
- Niwiński, Andrzej (red.). (2014c). *Bolesław Prus. Faraon. Wydanie analityczno-krytyczne z ilustracjami Edwarda Okunia*. Warszawa: Wydawnictwo „Pro-Egipt”.
- Pietrzak, Przemysław. (2014). Reportaże, podręczniki i „kartki z podróży”, czyli przepisywanie gatunków w „Faraonie” Bolesława Prusa. *Zagadnienia Rodzajów Literackich*, 2, s. 149–161.
- Prus, Bolesław. (2017). *Pisma wszystkie. Korespondencja. T. 1. Listy Bolesława Prusa*. Warszawa–Lublin: Episteme.
- Pustelak, Danuta. (2011). *Ród Jędrzejowiczów w okresie autonomii Galicji*. Rzeszów: Wydawnictwo URz.
- Sprawozdanie Wydziału Towarzystwa Oświaty Ludowej we Lwowie z czynności w roku 1890*. (1891). Lwów: Nakładem Towarzystwa.
- Szaruga, Leszek. (1975). „Faraon” jako powieść o państwie. *Teksty*, 5, s. 87–103.
- Szwejkowski, Zygmunt. (1946). Studia Prusa nad Egiptem. *Zagadnienia Literackie*, 4/6, s. 146–148.
- Tazbir, Janusz. (2006). Wawrzeniecki i Żagiell jako twórcy fałszyfikatów. *Nauka*, 3, s. 45–53.
- Utkowska, Beata. (2025). Autograf „Faraona” i jego dzieje. *Sztuka Edycji*, 1, s. 7–20.
- Wantuła, Jan. (1962). [Prus i Ochorowicz w Wiśle]. W: Stanisław Fita (zebrał i oprac.), *Wspomnienia o Bolesławie Prusie* (s. 214–217). Warszawa: PIW.

- Warzenica-Zalewska, Ewa. (1990). O źródłach powieści „Faraon” Bolesława Prusa. *Przegląd Humanistyczny*, 7, s. 107–121.
- Ziejka, Franciszek. (1974). Tajemnice „Faraona”. *Ruch Literacki*, 1, s. 19–30.
- Zinkow, Leszek. (2014). Życie pośmiertne faraonów. W: Bolesław Prus, *Faraon. Wydanie analityczno-krytyczne z ilustracjami Edwarda Okunia* (s. 659–672). Warszawa: Wydawnictwo „Pro-Egipt”.
- Żabski, Tadeusz. (1995). Posłowie. W: Bolesław Prus. *Faraon. Powieść. T. 2* (s. 515–518). Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie.
- Żagiell, Ignacy. (1880). *Historia Egiptu. T. 1. Historia starożytnego Egiptu*. Wilno: Drukiem Józefa Zawadzkiego.

Data zgłoszenia artykułu: 11.02.2026

Data zakwalifikowania do druku: 23.06.2026